

УДК 3687.90:3267

Леонід Кравчук

ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ ТА РАДЯНІЗАЦІЯ КУЛЬТОСВІТНІХ УСТАНОВ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РР.)

У статті розкрито шляхи та методи формування і насадження чужої радянської системи світогляду населенню Тернопільщини, яка була адекватною завданням і характеру нового радянського окупаційного режиму, а також ефективно працювала на ідеологічне і кадрове забезпечення його соціально-економічних і політичних структур. Також проаналізовано різноманітні аспекти процесу радянзації краю, де особливо актуальним був культурно-ідеологічний аспект, який визначився значною мірою сутністю офіційної політики у сфері культурно-освітнього життя суспільства. Причому цей розвиток розглядався як засіб нав'язування комуністичної ідеології та формування «нової людини», яка б забезпечувала потреби режиму.

Ключові слова: політично-освітня робота, культурно-масові заходи, клуб, кіно, агітатор.

Радянизація культурно-духовної сфери життя населення західноукраїнських земель вимагало докорінної перебудови діяльності наявних і створення нових культурно-освітніх установ, які б діяли за взірцем і принципами радянських культурно-мистецьких інституцій і були б керованим знаряддям комуністичної партії в ідеологічному впливі і на трудові маси. З перших днів приєднання Західної України до УРСР партійно-державні органи ще не мали необхідних матеріальних і кадрових ресурсів для здійснення культурно-освітньої роботи на місцях, а тому військові частини Червоної Армії були залучені до виконання не властивих їм функцій – до проведення культурно-масової, політико-освітньої роботи з населенням приєднаних територій. Величезну культурно-освітню роботу серед населення Західної України проводили червоноармійці. Вони розповідали населенню про історичні перемоги соціалізму в нашій країні, роз'яснювали йому суть політики комуністичної партії.

Зустрічі частин Червоної армії в кожному місті чи селі перетворювалися у всенародне свято. Повсюдно відбувалися багатолюдні мітинги і збори робітників, селян та інтелігенції. Під час проведення цих зустрічей політпрацівники військових частин організовували вечори художньої самодіяльності, демонстрували радянські фільми, розповсюджували радянську літературу, опираючись на ініціативу місцевого населення, допомагали створювати культурно-освітні установи: клуби, бібліотеки, хати-читальні. Так, у с. Куряни військова частина Червоної армії показала населенню декілька кінофільмів. До цього дня ніхто з селян кінофільму не бачив. Приміщення клубу в селі було недобудоване. Радянський фільм викликав захоплення в усіх глядачів. Використавши ентузіазм населення, особливо молоді, органи місцевої влади організували добудову приміщення клубу. За три тижні силами трудящих будівництво клубу було завершено. Завдяки добре налагодженій культурно-масовій роботі у цьому селі створено один з перших в області колгоспів [7, с. 39].

Радянські дослідники 1939–1941 рр. часто пов'язують з конкретними успіхами культурного будівництва в Західній Україні з безпосередньою участю в цьому процесі військових частин Червоної армії, зокрема армійського командування і армійських політпрацівників: «При активній допомозі Червоної Армії в Тернополі був створений обласний Будинок народної творчості. Командування військових частин допомогло створити будинки культури в Збаражжі, Чорткові, Підволочиську та в багатьох інших містах і селах Тернопільщини. Завдяки такій допомозі, творчій ініціативі місцевого населення і значній допомозі трудящих всієї країни мережа культурно-освітніх установ на Тернопільщині невпинно зростала і в червні 1941 р. становила: міських і районних будинків культури – 41, культурно-освітніх установ – 840, з них бібліотек – 434, в яких книг – 272, 1 тис. примірників; сільських бібліотек – 396, в них книг – 64, 4 тис. примірників; кіноустановок – 51, з них на селі – 34; музеїв – 2, театрів – 3» [7, с. 40].

Згадані позитивні зрушення в культурно-освітній сфері були характерні не лише для Тернопільщини, а й для всього західного регіону. Вже через півроку кожна область у Західній Україні мала розгалужену мережу культурно-освітніх установ. Так, у Волинській області кількість створених на квітень 1940 р. культурно-освітніх закладів була в 45 разів більша, ніж існуюча у колишньому Волинському воєводстві кількість «домів людських» і хат-читалень «Просвіти». У Львівській області у квітні 1940 р. працювало 13 районних будинків культури, 23 районних клуби, 11 клубів молоді, 18 профспілкових клубів. Разом із сільськими клубами і «червоними кутками» в

області було 1102 культурно-освітні установи, в яких проводилася відповідна робота. У Тернопільській області в грудні 1940 р. працювало 817 клубних установ.

Про значне збільшення кількості культурно-освітніх установ можна судити з даних в окремих районах західних областей. Наприклад, у складі Бережанського повіту Тернопільського воєводства в усіх 96 селах було тільки 13 читалень «Просвіти», які, як вважали радянські дослідники, «здійснювали шкідливу націоналістичну пропаганду». А вже в січні 1940 р. в Бережанському районі працювало 94 клуби і хати-читальні. При клубах було організовано 26 гуртків із вивчення Конституції СРСР, розгорнулася діяльність 59 драматичних, 47 хорових і 23 музичних гуртків. На організацію культурно-освітніх установ і розгортання в них роботи урядом УРСР в 1940 р. асигновано 10 млн крб. Це дало можливість упродовж короткого часу розширити мережу культурно-освітніх закладів у західних областях. На кінець 1940 р. тут діяло 3614 клубних установ [8, с. 234].

Зрозуміло, що така позитивна динаміка статистичних даних мала продемонструвати високу ефективність партійно-державного керівництва соціалістичними перетвореннями в культурно-освітньому секторі суспільного життя новоприєднаних областей.

У радянських дослідженнях тогочасного періоду зафіксовано, що комуністична партія і радянський уряд виявляли всебічну турботу про відкриття й ефективну роботу різного роду виховних, політико-навчальних і культурно-освітніх закладів, палаців піонерів, дитячих технічних і туристичних станцій, спортивних клубів і товариств, палаців і манежів фізичної культури і спорту, будинків культури, клубів, хат-читалень, червоних кутків, бібліотек, кінотеатрів, стаціонарних і пересувних кіноустановок, будинків народної творчості, музеїв.

В обласних центрах почали діяти вечірні університети марксизму-ленінізму, при культурно-освітніх установах у багатьох містах, на великих промислових підприємствах, у селах при клубах і загальноосвітніх школах – політичні школи і гуртки. До весни 1940 р. організовано творчі об'єднання та філії творчих спілок письменників, художників, композиторів, артистів. Були створені драматичні театри і театральні колективи в Дрогобичі, Стрию, Станиславові, Коломиї, Чернівцях, Ровно, Луцьку, Тернополі, Кременці, філармонії в обласних центрах, концертні колективи в багатьох містах регіону [1, с. 332].

Оновлення культурно-освітнього життя на західноукраїнських землях здійснювалося із залученням мистецьких сил і культосвітніх працівників східних областей УРСР, в чому вбачався не лише культурно-мистецький, а й у більшій мірі ідеологічний контекст. Вважалося, що важливою формою культурної допомоги трудящим Західної України була організація безпосередніх контактів культосвітніх працівників східних і західних областей у формі обміну делегаціями, гастрольями творчих колективів тощо. Так, у листопаді 1939 р. за ініціативи партійної організації м. Підволочиська організована екскурсія місцевих жителів, в тому числі культпрацівників у Волочеський район Кам'янець-Подільської області. У грудні цього ж року до учнів м. Тернополя прибула делегація школярів і учнів Кам'янець-Подільської області.

На початку 1940 р. культпрацівники Тернопільщини відвідали кращі сільські клуби Київської та Кам'янець-Подільської областей, в травні 1940 р. – клубні установи Вінницької області. У 1939–1941 рр. на Тернопільщині пройшли гастролі Київського державного театру опери та балету, Українського державного драматичного театру ім. Івана Франка, Державної хорової капели «Думка», Вінницького, Житомирського, Кам'янець-Подільського обласних драматичних театрів, Червонопрапорного ансамблю пісні і танцю Червоної Армії, ансамблю донських козаків. «Товариські зустрічі і гастролі відіграли велику роль не лише у справі ознайомлення трудящих Тернопільщини з видатними досягненнями радянської культури, а й сприяли розвитку соціалістичної культури на визволених землях. Стали справжньою школою виховання трудящих» [7, с. 38].

Питання трансформації завдань, принципів і напрямків соціалістичної культурної революції, що завершився в УРСР, на приєднані західноукраїнські землі стояли в одному ряду із проблемами державного і господарського будівництва. Це підтверджують перші рядки звітної доповіді на I-й обласній партійній конференції, яка проходила в Тернополі у квітні 1940 р. Зокрема, вважалося, що 1939 р. ознаменувався подальшим піднесенням продуктивності праці, успішною боротьбою за виконання плану третьої п'ятирічки, блискучими успіхами у реалізації сталінського завдання щорічного виробництва 8 млрд пудів хліба в соціалістичному сільському господарстві; на виборах депутатів місцевих рад здобута нова перемога непорушного сталінського блоку комуністів і безпартійних, чим завершився етап перебудови органів радянської влади на основі Сталінської Конституції; здобуті значні перемоги в розвитку національної за формою і соціалістичної за змістом культури – нові театри, клуби, бібліотеки, школи збагатили всі ділянки культурного будівництва [4].

Матеріали обласної партконференції дають конкретну ситуацію щодо стану культурно-освітньої мережі краю у цей період. За партійною статистикою, в області створено 13 будинків культури, 25 районних клубів, 903 сільських клуби і 168 «червоних кутків». При клубах працювали

947 гуртків з вивчення Конституції СРСР, яким охоплено 45600 осіб. У самодіяльних художніх гуртках будинків культури і сільських клубів займалися 12920 місцевих аматорів. Книжковий фонд бібліотек області досяг 126 тис. книг, серед них – 12 тис. книг радянських видавництв.

У січні 1940 р. стаціонарна кіномережа включала 18 кінотеатрів, а в квітні вона зросла до 23. В області працювали 13 кінопересувки. У зимовий період 1939–1940 рр. кінофільмами охоплено 313152 глядачі, в тому числі 100084 осіб сільського населення. Працював Український драматичний театр ім. Івана Франка, український пересувний театр, філармонія з хоровою капелюю, обласний будинок народної творчості. Зокрема, на концертах філармонії побувало 13900 осіб. Трудящі області одержали можливість відвідати концерти кращих артистів і музикантів СРСР. Окрім цього, радіофіковано міста Тернопіль і Чортків і села, що до них прилягають. На радіофікацію затрачено 350 тис. крб. [3].

На тлі згаданих позитивних і навіть динамічних статистичних показників, дисонансом виглядає виступ на обласній партконференції секретаря Білобіжницького райкому КП(б)У: «У пресі написано, що у білобіжницькому районі працює кінопересувка, але у зв'язку з тим, що випав великий сніг, її поставили на стаціонар. Вже місяць, як снігу немає, а кінопересувки не видно. Це було написано в газеті «Вільне життя». Після цього мені казали: у тебе є кінопересувка. Я сказав: немає. А мені кажуть: як нема? У пресі ж було написано. Я сказав: у пресі є, а в районі немає» [2]. Отримуємо ще одне підтвердження розбіжностей між даними партійно-державної статистики і реальним станом справ на місцях.

У мережі культосвітніх закладів особливе місце належить бібліотечним установам, які разом із періодичною пресою здійснювали найпотужніший інформаційний вплив на населення. До прискорення організації бібліотечної справи в Західній Україні залучалися кадрові і матеріальні ресурси східних областей. Повідомлялося, що працівники Київської бібліотеки імені ВКП(б) звернулися з відозвою до всіх бібліотек і бібліотечних працівників щодо збирання книг для західноукраїнських бібліотек. У відповідь на це звернення бібліотечні працівники Вінницької області взяли шефство над бібліотеками Тернопільщини. На початку 1940 р. бібліотекарі Вінниці зібрали 3714 книг з різних галузей знань і відправили їх у Тернопіль. Значну допомогу бібліотекарям Тернопільщини надали Одеська обласна бібліотека ім. В. І. Леніна, Київська обласна дитяча бібліотека ім. 15-річчя ВЛКСМ, що взяла шефство над обласною дитячою бібліотекою у Тернополі, та інші бібліотеки.

Новоутворені бібліотечні установи Тернопільщини одержували не лише книги, а й цінну методичну допомогу від бібліотечних працівників східних областей. Зокрема, у червні 1940 р. група спеціалістів з Одеси провела у Тернопільській області обласний і міжрайонні семінари бібліотечних працівників з питань організації бібліотечної справи, допомогла створити методичний кабінет при обласній бібліотеці, провела консультації для сільських бібліотекарів. Цінні методичні матеріали і методичну літературу надсилали до Тернополя працівники Києва, Вінниці та інших міст УРСР. Шефство над бібліотеками західних областей здійснювалося і на районному рівні. Так, районна бібліотека м. Волочиськ Кам'янець-Подільської області звернулася через газету «Прикордонний комунар» з відозвою до трудящих району з пропозицією зібрати книги для тернопільських бібліотек. Із зібраних у Волочиському районі книг укомплектовано районну бібліотеку в м. Підволочиську на Тернопільщині [7, с. 37–38]. Бібліотечна політика радянської влади переслідувала ідеологічну мету: знищивши низку наявних бібліотек і очистивши ті, що залишилися від «шкідливої і ворожої» літератури, партійно-державні органи взялися будувати свою мережу наукових, обласних, районних, міських і сільських бібліотек, головним завданням яких стало «просування» до західноукраїнського читача партійної та русифікованої книги. Бібліотеки наповнювалися новими радянськими виданнями, серед яких провідне місце належало марксистсько-ленінсько-сталінським творінням, літературі «нової» соціалістичної доби.

Водночас в самому процесі формування бібліотечних фондів культивувалася зневага до національних літературних джерел, які не підпадали під розряд «шкідливих і ворожих», щоб потрапити до спецфонду, але стосувалися національної історії та культури, національних традицій. До цього розділу бібліотек практично не здійснювали поповнень: неприязнь до художньої якості національної літератури виливалася у зменшення її кількісної частки у бібліотечному фонді [5, с. 240–241].

Ставлення радянської влади до створення і поповнення бібліотек визначало особливу динаміку бібліотечної справи. Напередодні встановлення радянської влади у Західній Україні у 1939 р., у Львівській кураторії, юрисдикція якої поширювалася на Львівщину, Тернопільщину, Станіславщину, функціонувало 1382 бібліотеки з книжковим фондом 659338 одиниць. «Література їх переважно антинаукова, націоналістична і зараз вилучена. Більшість бібліотек за браком книг закрита», – повідомляв Львівський обласний відділ народної освіти у травні 1940 р. Лише з надходженням літератури з СРСР бібліотеки відновлювали роботу і включалися до

бібліотечної мережі, сформованої згідно з новим адміністративним поділом. Наприкінці 1940 р. у 6 західних областях України працювали вже 2189 масових бібліотек, що мали 1 млн 472 тис. «ідейно витриманих» книг [6, с.7].

Бібліотечна політика диктувалася, а динаміка бібліотечної справи визначалась відповідними рішеннями вищих партійно-державних органів і забезпечувалась практичними кроками місцевих органів влади, яким безпосередньо підпорядковувались культосвітні установи, що діяли згідно відповідних планів і заходів, затверджених і перевірені цими ж самим органами. 27 грудня 1940 р. Раднарком УРСР видала постанову «Про роботу сільських клубів і бібліотек в західних областях України», де відмічено, що органи народної освіти провели значну роботу в справі організації клубів і бібліотек в районних центрах і селах західних областей. У постанові накреслені завдання в галузі ідейно-виховної та культурно-освітньої роботи, яку мають вести клуби і бібліотеки.

Цей документ був основним у діяльності культосвітніх установ щодо поліпшення політосвітньої роботи серед трудящих. Вагомих успіхів у піднесенні культурно-освітнього рівня трудящих західних областей досягли бібліотеки великих міст. Але значна кількість бібліотек далеко не відповідала тому призначенню, яке відводилося їм у системі культурно-освітніх установ СРСР. У містах і містечках Західної України існували масові бібліотеки, що в переважній кількості були невеликі, з незначною кількістю книг, в основному, бульварних романів і пригодницької літератури. Українських книжок в цих бібліотеках майже не було.

Після встановлення в західних областях радянської влади, усі існуючі бібліотеки були націоналізовані, а крупні бібліотеки зі значним фондом наукової літератури передані утвореній у Львові бібліотеці Академії наук УРСР. Весь книжковий фонд масових бібліотек був перевірений, «непридатна» література вилучена, дрібні бібліотеки об'єднані в крупніші та утворено ряд нових бібліотек. Наявні на кінець 1940 р. майже 2200 масових бібліотек з фондом в 1,5 млн книг вели значну роботу з читачькими колективами, проводили конференції, організували диспути по кращих творах радянських авторів, систематично влаштовували виставки до революційних свят, політичних та господарських кампаній, відзначення літературних дат [8, с. 234].

Отже, аналізуючи інтенсивні дії нової радянської влади в культурному ідеологічному житті краю, спостерігається ліквідація усього українського національного укладу, який формувався родиною, життям та побутом, церквою, громадсько-просвітницькими організаціями. Яскравим підтвердженням цього є цілеспрямовані дії радянської влади у нав'язуванні соціалістичної за змістом літератури, преси тощо.

Список використаних джерел

1. Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / За заг. ред. Ю. Ю. Сливки. – К.: Наукова думка, 1989. – 482 с.
2. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.), ф. П-1, оп. 1., спр. 2, арк. 175.
3. Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1., спр. 2, арк. 93.
4. Там само, спр. 3, арк. 42.
5. Західня Україна під большевиками. IX.1939 – VI. 1941. Збірник. За ред. Мілени Рудницької. – Нью-Йорк, 1958. – 494 с.
6. Ковалюк В. Р. Культурологічні та духовні аспекти «радянзації» Західної України (вересень 1939 р. – червень 1941 р.) / В. Р. Ковалюк // Український історичний журнал. – 1993. – № 2–3. – С. 7.
7. Наукові записки Кременецького державного педагогічного інституту. – Випуск 4. – Тернопіль, 1959. – 160 с.
8. Соколовська Т. Г. Культурне будівництво у західних областях УРСР в перші роки радянської влади: вересень 1939 – червень 1941 рр. 40 років Великого Жовтня / Т. Г. Соколовська. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1957. – 299 с.

Леонид Кравчук

ИДЕОЛОГИЗАЦИИ И СОВЕТИЗАЦИИ ПРОСВЕТИТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ ТЕРНОПОЛЬЩИНЫ (СЕНТЯБРЬ 1939 – ИЮНЬ 1941 ГГ.)

В данной статье раскрыты пути и методы формирования и насаждения чуждой советской системы мировоззрения населения Тернопольщины, которая была бы адекватной задачам и характеру нового советского оккупационного режима, а также эффективно работала на идеологическое и кадровое обеспечение его социально-экономических и политических структур. Также проанализированы различные стороны процесса советизации края, где особенно актуальным был культурно-идеологический аспект, который определился в значительной мере сущностью официальной политики в сфере культурно-образовательной жизни общества. Причем это развитие рассматривался как средство навязывания коммунистической идеологии и формирования «нового человека», которая обеспечивала потребности режима.

Ключевые слова: политически-просветительная работа, культурно-массовые мероприятия, клуб, кино, агитатор.

Leonid Kravchuk**SOVIETIZATION OF CULTURAL INDOCTRINATION
AND INSTITUTIONS TERNOPIL (SEPTEMBER 1939 – JUNE 1941)**

In this article the ways and methods of forming and planting of alien Soviet system Ternopil region world population that would be adequate to the task and the nature of the new Soviet occupation regime, and effectively worked on ideological and staffing of its socio-economic and political structures. Also analyzed various aspects of the process Sovietization region, where was especially important cultural-ideological aspect that largely defined the essence of official policy in the cultural and educational life of society. And this development is seen as a means of imposing communist ideology and the formation of a «new man» that would ensure the needs of the regime.

Key words: political and educational work, cultural events, club, cinema, agitator.

УДК 94(477)**Володимир Старка****СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ
У СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В 1941–1944 РР.**

На основі широкого кола джерел та наукових публікацій проаналізовано соціально-економічну політику нацистських окупантів у західноукраїнському селі протягом 1941–1944 рр. основний акцент зосереджено на аналізі фіскальної політики. Окремо розглянуто основні види повинностей, які виконувало сільське населення. Досліджено вплив нацистської соціально-економічної політики на різноманітні форми руху Опору.

Ключові слова: західноукраїнське село, соціально-економічна політика, фіскальна політика, повинності, рух Опору.

Сучасні соціально-економічні перетворення в Україні вимагають врахування попереднього історичного досвіду. Досвід, здобутий селянами Східної Галичини в часи військового лихоліття Другої світової війни, не втратив своєї актуальності і сьогодні. Адже за неповних шість років, селяни пережили дві радикальні трансформації соціально-економічної політики спочатку СРСР, потім нацистської Німеччини. Врахування усіх здобутків та прорахунків, а також критичний аналіз минулого, стане корисним сучасникам не лише в науково-теоретичному але і в практичному сенсі.

Різноманітні аспекти соціально-економічної політики нацистів у Східній Галичині, знайшли відображення у низці наукових публікацій. Зокрема, означена проблематика аналізується в працях А. Боляновського [1], К. Курилишина [2–3] та інших авторів.

Джерельною базою статті є накази та розпорядження окупаційної адміністрації, опубліковані на шпальтах україномовної преси та окремих тематичних збірниках [12; 16; 29]. Попри значний науковий доробок, на сьогодні залишається малодослідженим питання сплати галицькими селянами різноманітних податків та виконання ними різноманітних трудових повинностей.

Метою публікації є дослідження процесу трансформації соціально-економічної політики нацистських окупантів у Східній Галичині упродовж червня 1941 – липня 1944 рр.

Основне завдання дослідження – аналіз особливості соціально-економічної політики нацистів у західноукраїнському селі та умов пристосування до нової економічної моделі місцевих селян; з'ясування механізму збору фіскальних платежів, ставлення селян до виконання повинностей на користь нової влади; характеристика впливу нацистської економічної політики на економічне становище селян, та формування системи активного і пасивного спротиву окупантам.

Хаос перших днів війни викликав у селян паніку. Трохи оговтавшись, люди почали розтягувати майно колективних господарств, в окремих місцях почали ділити націоналізовану землю [5, с. 2]. Для наведення ладу, нова влада, за посередництва україномовної преси, видавала відозви, у яких серед іншого зазначалося: «Не можна негайно ділити колгоспну землю. Це мусить бути планово, щоб нікого не скривдити. Тому колгоспи тим часом затримуються та перейменовуються в громадські господарства. Радгоспи стануть державними господарствами. Про поворот поміщицької влади не може бути й мови. Земля, що була в вашому приватному користуванні та ваші обійстя залишаються вашою власністю. Вони будуть звільнені від податків і повинностей. Право вести господарство треба було довести» [93, с. 3].

Митрополит А. Шептицький у свою чергу на 25 липня 1941 р. у відозві до хліборобів зазначав: «Селяни-хлібороби: німецька армія визволила Вас... виконуйте точно розпорядження голів Ваших сільрад (війтів) і Німецької армії. Ваші найближчі обов'язки: Політь, сапайте та нищьте бур'яни у